ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN O'RTA OSIYONI BOSIB OLINISHI

Turdiyeva Mohira Abduqahhor qizi
Tarix fani o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22936975

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrda Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga nisbatan olib borgan harbiy-siyosiy ekspansiyasi, uning asosiy bosqichlari va mintaqadagi davlatlarning Rossiya imperiyasi ta'sir doirasiga tushish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Rossiyaning dastlab Sirdaryo va Yettisuv hududlarida harbiy istehkomlar barpo etishi, Qo'qon xonligining hududlariga kirib borishi, 1865-yilda Toshkentning egallanishi, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi, 1868-yilda Buxoro amirligining mag'lubiyati, 1873-yilda Xiva xonligining Rossiya protektoratiga aylanishi va 1876-yilda Qo'qon xonligining tugatilishi kabi muhim tarixiy voqealar yoritiladi. Shuningdek, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi siyosiy, strategik va iqtisodiy manfaatlari hamda o'rnatilgan mustamlaka boshqaruv tizimining xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixiylik, xronologik, qiyosiy-tarixiy va tizimli tahlil metodlari asosida olib borilgan.
Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, O'rta Osiyo, Turkiston, mustamlakachilik, Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Toshkent, Turkiston general-gubernatorligi, harbiy ekspansiya.

Abstract. This article analyzes the military-political expansion of the Russian Empire into Central Asia during the 19th century, its key stages, and the process by which the region's states fell under the Russian Empire's sphere of influence. The study highlights significant historical events, such as Russia's initial construction of military fortifications in the Syr Darya and Semirechye regions, its encroachment into the territory of the Kokand Khanate, the capture of Tashkent in 1865, the establishment of the Turkestan Governor-Generalship in 1867, the defeat of the Emirate of Bukhara in 1868, the transformation of the Khiva Khanate into a Russian protectorate in 1873, and the abolition of the Kokand Khanate in 1876. Furthermore, the article examines the Russian Empire's political, strategic, and economic interests in Central Asia, as well as the characteristics of the established colonial administrative system. The research was conducted using historical, chronological, comparative-historical, and systemic analysis methods.
Key words: Russian Empire, Central Asia, Turkestan, colonialism, Kokand Khanate, Emirate of Bukhara, Khiva Khanate, Tashkent, Turkestan Governor-Generalship, military expansion.

Аннотация. В данной статье анализируется военно-политическая экспансия Российской империи в Центральной Азии в XIX веке, её основные этапы и процесс попадания государств региона в сферу влияния Российской империи. Исследование охватывает такие важные исторические события, как первоначальное строительство Россией военных укреплений в Сырдарьинской и Йетисувской областях, её вступление на территорию Кокандского ханства, взятие Ташкента в 1865 году, создание

Туркестанской губернии в 1867 году, разгром Бухарского эмирата в 1868 году, преобразование Хивского ханства в российский протекторат в 1873 году и ликвидация Кокандского ханства в 1876 году. Также анализируются политические, стратегические и экономические интересы Российской империи в Центральной Азии, а также особенности сложившейся системы колониального управления. Исследование проведено на основе историцизма, хронологического, сравнительно-исторического и систематического методов анализа.

Ключевые слова: Российская империя, Центральная Азия, Туркестан, колониализм, Кокандское ханство, Бухарский эмират, Хивское ханство, Ташкент, генерал-губернатор Туркестана, военная экспансия.

Kirish. XIX asr O‘rta Osiyo xalqlari tarixida murakkab siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va harbiy jarayonlar kechgan davr sifatida alohida o‘rin tutadi. Mazkur davrda O‘rta Osiyo hududida Qo‘qon xonligi, Buxoro amirligi va Xiva xonligi kabi siyosiy tuzilmalar mavjud bo‘lib, ular o‘rtasidagi hududiy, siyosiy va iqtisodiy raqobat mintaqadagi umumiy siyosiy vaziyatga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ichki siyosiy nizolar, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, mahalliy hukmdorlar o‘rtasidagi raqobat hamda davlatlararo qarama-qarshiliklar O‘rta Osiyoning yagona siyosiy-harbiy kuch sifatida tashqi xavfga qarshi birlashish imkoniyatlarini cheklagan omillardan biri bo‘lgan [1, 193–195-b.]. Ayni tarixiy sharoitda Rossiya imperiyasining janubiy va sharqiy yo‘nalishlarda hududiy kengayish siyosati tobora kuchaydi. Rossiyaning O‘rta Osiyoga nisbatan dastlabki munosabatlari savdo, diplomatik aloqalar va elchilik munosabatlari shaklida rivojlangan bo‘lsa, XIX asrning o‘rtalaridan boshlab bu munosabatlar harbiy-siyosiy ekspansiya bilan almashdi. Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyo hududlarini o‘zining janubiy chegaralarini mustahkamlash, savdo yo‘llarini nazorat qilish va mintaqadagi siyosiy ta’sirini kengaytirish nuqtayi nazaridan strategik jihatdan muhim hudud sifatida ko‘rgan [1, 195–198-b.].

Rossiyaning O‘rta Osiyoni bosib olish jarayoni birdaniga amalga oshirilmagan bo‘lib, u bir necha o‘n yilliklar davomida bosqichma-bosqich kechdi. XIX asrning birinchi yarmida Rossiya imperiyasi Orenburg va Sibir yo‘nalishlarida harbiy istehkomlar tizimini rivojlantirib, O‘rta Osiyoga olib boruvchi strategik yo‘nalishlarda o‘z mavqeini mustahkamladi. 1847-yilda Raimov istehkomining barpo etilishi, 1853-yilda Oqmasjid qal’asining egallanishi va 1854-yilda Vernoye qal’asining tashkil etilishi Rossiyaning mintaqaga chuqurroq kirib borishi uchun harbiy-strategik zamin yaratdi [1, 195–198-b.]. Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi harbiy yurishlari ayniqsa 1860-yillarda jadallashdi. 1864-yilda Turkiston, Avliyoota va Chimkentning egallanishi Qo‘qon xonligining shimoliy hududlaridagi siyosiy-harbiy vaziyatni keskin o‘zgartirdi. 1865-yilda Toshkentning Rossiya qo‘shinlari tomonidan egallanishi esa mintaqa tarixida muhim burilish yasadi. Toshkent o‘sha davrda nafaqat yirik savdo va hunarmandchilik markazi, balki strategik jihatdan muhim siyosiy markaz ham bo‘lgan. Shu sababli uning egallanishi Rossiya imperiyasining keyingi harbiy yurishlari uchun muhim tayanch vazifasini bajardi [1, 198–200-b.]. Toshkentning bosib olinishi ortidan Rossiya imperiyasi egallangan hududlarni yagona ma’muriy-harbiy tizim asosida boshqarish zaruratiga duch keldi. Shu maqsadda 1867-yil 11-iyulda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Uning markazi Toshkent shahri etib belgilandi va Konstantin Petrovich fon Kaufman general-gubernator lavozimiga tayinlandi. Turkiston general-gubernatorligi tashkil

etilishi Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi mustamlaka boshqaruvini institutsional jihatdan shakllantirishda muhim qadam bo‘ldi [1, 201–202-b.]. Rossiya imperiyasining keyingi harbiy yurishlari Buxoro amirligi va Xiva xonligiga qarshi yo‘naltirildi. 1868-yilda Samarqandning egallanishi va Buxoro qo‘shinlarining mag‘lubiyati natijasida Buxoro amirligi Rossiya imperiyasiga siyosiy jihatdan qaram holatga tushdi. Buxoro o‘zining ichki boshqaruv tizimini ma’lum darajada saqlab qolgan bo‘lsa-da, tashqi siyosiy mustaqilligi keskin cheklangan edi [2]. Mazkur jarayonni tadqiq etishda Rossiyaning O‘rta Osiyoga yurishlarini faqat harbiy voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki siyosiy, strategik, iqtisodiy va xalqaro omillar o‘zaro ta’sir qilgan murakkab tarixiy jarayon sifatida o‘rganish muhimdir. XIX asrda Rossiya va Buyuk Britaniya o‘rtasidagi Markaziy Osiyo bilan bog‘liq geosiyosiy raqobat ham Rossiyaning mintaqadagi siyosatini shakllantirgan xalqaro omillardan biri sifatida qaraladi [5].

Tadqiqotning maqsadi XIX asrda Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olish jarayonining asosiy bosqichlarini, ushbu jarayonning siyosiy va harbiy omillarini hamda bosib olingan hududlarda shakllantirilgan mustamlaka boshqaruv tizimining xususiyatlarini tarixiy manbalar asosida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni egallash jarayonini alohida harbiy yurishlar yig‘indisi sifatida emas, balki harbiy ekspansiya, ma’muriy qayta tashkil etish, siyosiy qaramlik va iqtisodiy integratsiya jarayonlarining o‘zaro bog‘liqligi asosida kompleks tahlil qilishga qaratilgan. Mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyati shundaki, Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi siyosatini o‘rganish XIX asr oxiri va XX asr boshlarida mintaqada yuz bergan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning tarixiy ildizlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shuningdek, mazkur tadqiqotdan O‘zbekiston tarixi, Markaziy Osiyo tarixi, mustamlakachilik tarixi va xalqaro munosabatlar bo‘yicha oliy ta’lim muassasalarida o‘quv va ilmiy-uslubiy material sifatida foydalanish mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi va keyinchalik hududda imperiya boshqaruvining shakllanishi masalasi tarixshunoslikda uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan muhim mavzulardan biridir. Mazkur jarayonning siyosiy, harbiy, diplomatik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlari turli davrlarda har xil metodologik yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Shu sababli mavjud adabiyotlarni shartli ravishda Rossiya imperiyasi davrida yaratilgan asarlar, sovet davri tarixshunosligi, mustaqillik yillaridagi O‘zbekiston tarixshunosligi hamda zamonaviy xorijiy tadqiqotlarga ajratish mumkin. O‘rta Osiyoning XVIII–XIX asrlardagi siyosiy holati va Rossiya imperiyasining hududga kirib kelish jarayonini yoritishda Yuri Bregelning tadqiqotlari muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi. Bregel O‘rta Osiyodagi Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarining siyosiy-iqtisodiy holati, Rossiya bilan dastlabki diplomatik va savdo aloqalari hamda XIX asr o‘rtalaridan boshlangan harbiy ekspansiya jarayonlarini kompleks tarzda tahlil qiladi. Uning tadqiqotida Rossiyaning O‘rta Osiyoga yurishlari faqat bitta sabab bilan izohlanmasligi, siyosiy, harbiy va iqtisodiy manfaatlar o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘lgani qayd etiladi [1]. Rossiya imperiyasining Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan munosabatlarini o‘rganishda amerikalik tarixchi Seymour Beckerning “Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924” asari alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotda 1860–1870-yillardagi harbiy yurishlar, Buxoro va Xivaning Rossiya bilan munosabatlari hamda protektorat tizimining shakllanishi batafsil tahlil qilingan. Muallif Rossiyaning dastlabki siyosatida Buyuk

Britaniyaning Hindiston orqali Markaziy Osiyoga ta’sirini cheklash masalasi muhim o‘rin tutganini, keyinchalik esa savdo-sotiq, rus aholisining joylashuvi va iqtisodiy manfaatlarning kuchayishi imperiyaning mintaqadagi aralashuvini kengaytirganini ko‘rsatadi [2]. Mazkur asarning muhim jihati shundaki, unda Buxoro va Xivaning Rossiya tomonidan egallanishi alohida harbiy voqealar sifatida emas, balki uzoq davom etgan siyosiy munosabatlar tizimi doirasida ko‘rib chiqiladi. Beckerning tadqiqotida Buxoro amirligi va Xiva xonligining Rossiya bilan munosabatlari 1865–1924-yillar oralig‘ida izchil tahlil qilingan bo‘lib, bu yondashuv bosib olishdan keyingi siyosiy jarayonlarni ham tadqiq etish imkonini beradi [2].

Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlaka boshqaruvi masalasida Daniel Browerning “Turkestan and the Fate of the Russian Empire” asari ham muhim ilmiy manba hisoblanadi. Muallif Rossiyaning Turkistondagi qariyb yarim asrlik hukmronligini imperiyaning siyosiy manfaatlari, boshqaruv an’analari va XIX asr islohotlari bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Brower tadqiqotida Rossiya ma’muriyatining mahalliy aholi bilan munosabatlari, imperiya siyosatining maqsadlari va boshqaruv mexanizmlari arxiv hujjatlari asosida tahlil qilingan [3]. Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi harbiy ekspansiyasi masalasida zamonaviy tarixshunoslikda Alexander Morrisonning tadqiqotlari ham muhim o‘rin egallaydi. Uning ishlari Rossiyaning Markaziy Osiyoga kengayishini XIX asr imperiyaviy ekspansiyasi doirasida o‘rganishga imkon beradi. Ushbu yondashuvda harbiy yurishlar, chegaralarning kengayishi, imperiya siyosati va mintaqadagi geosiyosiy raqobat o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida qaraladi. O‘rta Osiyoning Rossiya tomonidan egallanishida Buyuk Britaniya bilan geosiyosiy raqobat masalasi ham alohida tarixshunoslik yo‘nalishini tashkil etadi. Bu masala “Buyuk o‘yin” (“Great Game”) doirasida o‘rganilib, Rossiya va Britaniya imperiyalarining Markaziy Osiyodagi manfaatlari, Afg‘onistonning strategik ahamiyati hamda mintaqadagi chegaralarning shakllanish jarayonlari bilan bog‘lanadi. Shu nuqtayi nazardan, Rossiyaning O‘rta Osiyodagi siyosatini faqat iqtisodiy manfaatlar bilan izohlash yetarli emas; xavfsizlik, chegaralarni mustahkamlash va xalqaro raqobat kabi omillar ham tarixiy jarayonning muhim tarkibiy qismlaridan bo‘lgan [1].

O‘zbek tarixshunosligida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. H. Ziyoevning tadqiqotlarida Rossiya imperiyasining Turkistonga nisbatan siyosati, harbiy yurishlar, mahalliy davlatlarning qarshiligi va imperiya hukmronligiga qarshi kurash jarayonlari yoritilgan [4]. Ushbu tadqiqotlarning muhim jihati O‘rta Osiyo xalqlarining tarixiy jarayonlardagi faol ishtirokini ko‘rsatishga qaratilganidadir. Mazkur maqolada yuqoridagi ilmiy yondashuvlar umumlashtirilib, Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi bosqichma-bosqich, siyosiy, harbiy, iqtisodiy va geosiyosiy omillarning o‘zaro ta’siri nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Bunda Rossiya imperiyasining hududiy kengayishi bilan bir qatorda Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarining siyosiy holati hamda bosib olingan hududlarda yangi boshqaruv tizimining shakllanishiga alohida e’tibor qaratiladi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Tadqiqot natijalari Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni egallashi bir martalik harbiy yurish emas, balki XIX asr davomida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan uzoq muddatli siyosiy, harbiy va ma’muriy jarayon bo‘lganini ko‘rsatadi. Mazkur jarayon dastlab imperiyaning dasht hududlaridagi harbiy-siyosiy mavqeini mustahkamlashdan boshlanib, keyinchalik O‘rta Osiyoning o‘troq vohalari va mahalliy davlatlariga bevosita ta’sir o‘tkazish bilan davom etgan. Alexander Morrison tadqiqotida ham

Rossiya ekspansiyasining ildizlari 1840-yillardagi dasht yurishlariga borib taqalishi, Toshkentning 1865-yilda egallanishi esa bosib olishning yangi bosqichini boshlab bergani ko‘rsatiladi [1].

Rossiya harbiy-siyosiy ekspansiyasining dastlabki bosqichi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoga kirib kelishida chegara hududlarida harbiy istehkomlar tashkil etish muhim strategik vosita bo‘lgan. 1840–1850-yillarda Sirdaryo yo‘nalishida yangi istehkomlar barpo etilib, Rossiya harbiy mavjudligi janubga qarab kengaytirildi. 1853-yilda Oqmasjid qal’asining egallanishi Sirdaryo bo‘ylab Rossiya mavqeining kuchayishida muhim bosqich bo‘ldi. Keyinchalik Raim, Kazalinsk, Karmakchi va Perovsk kabi istehkomlar orqali yangi chegara liniyasi shakllantirildi [1]. Mazkur natijalar Rossiyaning hududni egallash siyosatida harbiy istehkomlar faqat mudofaa vositasi bo‘lmaganini ko‘rsatadi. Ular keyingi harbiy yurishlar uchun tayanch punktlari, qo‘shinlarni joylashtirish va yangi hududlarga harakatlanish uchun logistika markazlari vazifasini ham bajargan.

Toshkentning egallanishi va ekspansiyaning yangi bosqichi. Tadqiqotning muhim natijalaridan biri Toshkentning 1865-yilda egallanishi Rossiyaning O‘rta Osiyodagi siyosatida burilish nuqtasi bo‘lganini ko‘rsatadi. Ungacha Rossiya harbiy faoliyatining muhim qismi dasht va chegara hududlari bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, Toshkentning qo‘lga kiritilishi bilan imperiya Janubiy O‘rta Osiyoning o‘troq va iqtisodiy jihatdan muhim hududlariga bevosita kirib bordi [1]. Toshkent o‘sha davrda mintaqaning yirik savdo va hunarmandchilik markazlaridan biri bo‘lgan. Rossiya qo‘shinlari tomonidan shaharni egallash jarayoni bir necha kun davom etgan janglar bilan kechgan. Tadqiqotlarda general M. G. Chernyayevning harakatlari va Rossiya hukumatining mintaqa bo‘yicha dastlabki strategik tasavvurlari o‘rtasida muayyan tafovutlar bo‘lgani qayd etiladi [1]. Toshkentning egallanishidan keyingi jarayonlar Rossiya imperiyasining mintaqadagi siyosiy imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Shahar keyinchalik Turkiston general-gubernatorligining markaziga aylantirilib, Rossiyaning O‘rta Osiyodagi ma’muriy va harbiy faoliyatining asosiy markazlaridan biri bo‘ldi.

Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bosib olingan hududlarni yagona ma’muriy tizimga birlashtirishning muhim bosqichi bo‘ldi. Uning markazi Toshkent etib belgilandi. Dastlab yangi ma’muriy birlik Sirdaryo va Yettisuv viloyatlarini qamrab olgan [2]. Mazkur ma’muriy tizim Rossiyaning harbiy yurishlarini hududiy boshqaruv bilan bog‘lash imkonini berdi. Natijada bosib olingan hududlarda harbiy-ma’muriy boshqaruv tizimi shakllandi. Bu holat Rossiyaning O‘rta Osiyodagi siyosati faqat hududiy egallash bilan chegaralanmaganini, balki bosib olingan hududlarni imperiya boshqaruv tizimiga kiritish jarayoni ham parallel ravishda olib borilganini ko‘rsatadi.

Buxoro amirligi bilan urush va siyosiy qaramlikning shakllanishi. 1866–1868-yillardagi Rossiya–Buxoro urushi tadqiqotning yana bir muhim yo‘nalishini tashkil etadi. Rossiya qo‘shinlarining Buxoro amirligi hududlariga kirib borishi natijasida Xo‘jand, O‘ratepa, Jizzax va Samarqand kabi strategik hududlar Rossiya nazoratiga o‘tdi. 1868-yilda Rossiya qo‘shinlari Samarqand yaqinidagi janglarda Buxoro amirligi qo‘shinlarini mag‘lub etdi. Shundan keyin Buxoro amirligining qolgan hududi Rossiya protektorati maqomiga o‘tdi [3]. Bu jarayonni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, Buxoroning siyosiy maqomi Qo‘qon xonligi

misolidagi kabi to‘liq tugatilish orqali emas, balki siyosiy jihatdan qaram holatga keltirish orqali o‘zgartirildi. Shu sababli Rossiyaning O‘rta Osiyodagi siyosatini turli mahalliy davlatlarga nisbatan bir xil model asosida olib borilgan siyosat sifatida baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Buxoro amirligi hududining bir qismi bevosita Rossiya tarkibiga qo‘shilgan bo‘lsa, amirlikning qolgan qismi ichki boshqaruvini saqlab qolgan holda Rossiya ta’sir doirasiga kiritildi. Bu holat Rossiya imperiyasining mintaqada bevosita anneksiya bilan bir qatorda protektorat shaklidan ham foydalanganini ko‘rsatadi [3].

Xiva xonligining bo‘ysundirilishi. 1873-yildagi Xiva yurishi Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi harbiy ekspansiyasining navbatdagi yirik bosqichi bo‘ldi. Yurish bir necha yo‘nalishdan amalga oshirilgan bo‘lib, Rossiya qo‘shinlari Krasnovodsk, Mang‘ishloq, Orenburg va Turkiston tomondan harakatlangan. Cho‘l hududlarining murakkab tabiiy sharoiti Rossiya qo‘shinlari uchun jiddiy logistika muammolarini yuzaga keltirgan [4]. Xiva yurishi natijasida xonlik Rossiyaga siyosiy jihatdan qaram bo‘lib qoldi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Xiva bilan bog‘liq jarayon Buxoro misoliga o‘xshash jihatlarga ega bo‘lsa-da, harbiy yurishning geografik sharoiti va harbiy logistika jihatlari bilan ajralib turadi. Xiva yurishi O‘rta Osiyodagi Rossiya ekspansiyasining xalqaro munosabatlar bilan bog‘liqligini ham ko‘rsatadi. 1873-yilda Rossiya va Buyuk Britaniya o‘rtasida Markaziy Osiyo va Afg‘oniston bilan bog‘liq masalalarda diplomatik kelishuvlar olib borilgan bir paytda Xiva Rossiya qo‘shinlari tomonidan egallangan. Bu holat Rossiya va Britaniya o‘rtasidagi Markaziy Osiyodagi geosiyosiy raqobat masalasining tarixiy jarayondagi o‘rnini o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [5].

Qo‘qon xonligining tugatilishi va Farg‘ona hududining Rossiya tarkibiga kiritilishi. Qo‘qon xonligi Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi siyosatida alohida o‘rin tutadi. 1864–1865-yillarda Turkiston, Merke, Avliyoota va Chimkent kabi hududlarning Rossiya tomonidan egallanishi natijasida Qo‘qon xonligining hududiy imkoniyatlari qisqara bordi. 1865-yilda Toshkentning egallanishi xonlikning siyosiy va iqtisodiy mavqeiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi [6]. 1866–1868-yillardagi Rossiya–Buxoro urushi davomida Qo‘qon xonligi ham hududiy jihatdan yanada zaiflashdi. 1868-yilgi Rossiya–Qo‘qon savdo shartnomasi xonlikning iqtisodiy mustaqilligini cheklab, Rossiya savdogarlarining xonlik hududidagi faoliyatini kengaytirdi. Keyingi siyosiy beqarorlik va harbiy qarama-qarshiliklar natijasida 1875–1876-yillarda Rossiya Qo‘qon xonligini tugatib, uning o‘rnida Farg‘ona viloyatini tashkil etdi [6]. Bu jarayon Buxoro va Xiva bilan munosabatlardan farqli ravishda Rossiyaning Qo‘qon hududida bevosita ma’muriy boshqaruvni o‘rnatganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan Qo‘qon xonligining tugatilishi O‘rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tarkibiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘shilish jarayonining muhim bosqichlaridan biri bo‘lgan.

Harbiy yurishlardan ma’muriy boshqaruvga o‘tish. Tadqiqot natijalari Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi siyosatini ikki o‘zaro bog‘liq bosqichga ajratish mumkinligini ko‘rsatadi. Birinchi bosqich hududlarni harbiy yo‘l bilan egallash va strategik istehkomlar tizimini yaratish bilan tavsiflangan bo‘lsa, ikkinchi bosqich bosib olingan hududlarda ma’muriy, siyosiy va iqtisodiy boshqaruv mexanizmlarini shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lgan. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi ana shu ikkinchi bosqichning muhim institutsional ifodasi bo‘ldi. Keyingi davrda yangi hududlarning qo‘shilishi natijasida Rossiyaning O‘rta Osiyodagi ma’muriy tizimi kengayib bordi [2].

Iqtisodiy va savdo munosabatlaridagi o‘zgarishlar. Tadqiqotda aniqlangan yana bir muhim natija Rossiya hukmronligi natijasida mintaqaning iqtisodiy aloqalari qayta shakllanganidir. Rossiya savdogarlariga mahalliy bozorlar va savdo yo‘llarida kengroq imkoniyatlar berilishi O‘rta Osiyo iqtisodiyotining imperiya iqtisodiy makoni bilan bog‘lanishini kuchaytirdi. 1868-yilda Qo‘qon bilan tuzilgan savdo kelishuvida Rossiya savdogarlarining xonlik hududida savdo qilish imkoniyatlari kengaytirilgan. Buxoro bilan urushdan keyingi kelishuvlar ham Rossiya savdogarlari uchun qulay savdo sharoitlarini yaratgan. Xiva bilan 1873-yildagi kelishuv esa Rossiya fuqarolari uchun savdo va tranzit imkoniyatlarini kengaytirgan [7]. Shu bilan birga, Rossiyaning O‘rta Osiyoga iqtisodiy kirib kelishini faqat paxta xomashyosi bilan izohlash masalasida tarixshunoslikda turli qarashlar mavjud. Alexander Morrison Rossiyaning bosib olish sabablarini faqat “paxta” yoki faqat “Buyuk o‘yin” bilan tushuntirishni yetarli emas deb hisoblaydi va motivlar masalasida bunday soddalashtirilgan izohlarni qayta ko‘rib chiqadi [8]. Shu sababli tadqiqot natijalari Rossiya ekspansiyasining iqtisodiy jihatlarini savdo, bojxona siyosati, bozorlarning ochilishi, xomashyo almashinuvi va transport-kommunikatsiya jarayonlari bilan birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan tadqiqot asosida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni egallashi quyidagi asosiy bosqichlarda kechganini ko‘rsatish mumkin:

Bosqich	Davr	Asosiy jarayon	Natija
I bosqich	1840–1850-yillar	Dasht va Sirdaryo yo‘nalishida istehkomlar qurilishi	Rossiya harbiy chegaralarining janubga siljishi
II bosqich	1864–1865-yillar	Turkiston, Chimkent, Toshkentning egallanishi	O‘troq O‘rta Osiyoga bevosita kirib borish
III bosqich	1866–1868-yillar	Buxoro bilan urush, Samarqandning egallanishi	Buxoroning Rossiyaga qaramligi kuchayishi
IV bosqich	1867-yildan	Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi	Harbiy-ma’muriy boshqaruvning shakllanishi
V bosqich	1873-yil	Xiva yurishi	Xiva xonligining Rossiyaga siyosiy qaramligi
VI bosqich	1875–1876-yillar	Qo‘qon xonligining tugatilishi	Farg‘ona hududida Rossiya ma’muriy boshqaruvining o‘rnatilishi
VII bosqich	1869–1880-yillar	Transkaspiy hududlaridagi yurishlar	Rossiya nazoratining Kaspiy orti hududlariga kengayishi

Jadvaldagi davrlashtirish zamonaviy tadqiqotlarda berilgan harbiy va ma’muriy jarayonlar ketma-ketligiga asoslangan.

Muhokama. Olingan natijalarni tarixshunoslikdagi mavjud qarashlar bilan taqqoslash Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi siyosatini ko‘p omilli jarayon sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi. Bir tomondan, Rossiya harbiy yurishlari hududiy kengayish va yangi ma’muriy birliklarning tashkil etilishi bilan yakunlangan. Ikkinchi tomondan, Buxoro va Xiva

kabi davlatlarda mahalliy hukmdorlik institutlari ma’lum darajada saqlanib qolgan. Qo‘qon misolida esa mahalliy davlat instituti tugatilib, uning hududida Rossiya ma’muriy birligi tashkil etilgan. Shuningdek, Rossiyaning O‘rta Osiyoga kirib kelishi natijasida mintaqaning xalqaro va iqtisodiy aloqalarida sezilarli o‘zgarishlar yuz bergan. Rossiya savdogarlari uchun yangi imkoniyatlarning paydo bo‘lishi, savdo tartiblarining o‘zgarishi va hududlarning Rossiya iqtisodiy makoni bilan yaqinlashishi keyingi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatgan [7]. Umuman, tadqiqot natijalari Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni egallashi uchta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda kechganini ko‘rsatadi: hududiy-harbiy ekspansiya, siyosiy-ma’muriy qayta tashkil etish va iqtisodiy integratsiya. Ushbu uch yo‘nalishning birgalikda rivojlanishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab O‘rta Osiyoning siyosiy xaritasi va boshqaruv tizimida chuqur o‘zgarishlarni yuzaga keltirgan.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi XIX asr davomida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan murakkab siyosiy, harbiy, diplomatik va iqtisodiy jarayon bo‘lganini ko‘rsatdi. Mazkur jarayonni faqat alohida harbiy yurishlar bilan izohlash yetarli emas. Rossiyaning mintaqadagi siyosati chegaralarni kengaytirish, strategik hududlarda harbiy tayanch punktlarini shakllantirish, mahalliy davlatlar bilan diplomatik munosabatlarni o‘zgartirish va keyinchalik egallangan hududlarda ma’muriy boshqaruvni yo‘lga qo‘yish kabi o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni qamrab olgan. Tadqiqot davomida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoga siljishi dastlab Sirdaryo va Yettisuv hududlarida harbiy istehkomlar barpo etish orqali kuchaygani aniqlandi. 1850-yillardagi harbiy-siyosiy harakatlar keyinchalik Toshkent va boshqa yirik siyosiy-iqtisodiy markazlarni egallash uchun strategik asos yaratdi. 1865-yilda Toshkentning egallanishi esa Rossiyaning mintaqadagi harbiy-siyosiy faoliyatida muhim bosqich bo‘ldi. Keyingi yillarda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bosib olingan hududlarni yagona ma’muriy tizim doirasida boshqarish jarayonini kuchaytirdi. Morrison tadqiqotida ham Toshkentning qulashi, Buxoro bilan urush, Xivaning egallanishi, Farg‘ona va Transkaspiy hududlarining bosib olinishi alohida tarixiy bosqichlar sifatida tahlil qilingan [1]. Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo‘qon xonligining Rossiya bilan munosabatlari bir xil shaklda rivojlanmagan. Buxoro va Xiva misolida Rossiya harbiy ustunligidan keyin siyosiy qaramlik va protektorat munosabatlari shakllangan bo‘lsa, Qo‘qon xonligi 1875–1876-yillardagi voqealar natijasida tugatilib, uning o‘rnida Rossiya ma’muriy boshqaruvi o‘rnatilgan. Seymour Beckerning tadqiqoti Buxoro va Xivaning Rossiya bilan munosabatlarini 1865–1924-yillar davomida alohida siyosiy-huquqiy tizim sifatida tahlil qiladi [2]. Umuman, Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni egallashi natijasida mintaqaning siyosiy xaritasi, ma’muriy tuzilishi va tashqi iqtisodiy aloqalarida muhim o‘zgarishlar yuz berdi. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston hududida Rossiya imperiyasining harbiy-ma’muriy tizimi shakllanib, Buxoro amirligi va Xiva xonligining siyosiy mustaqilligi sezilarli darajada cheklangan, Qo‘qon xonligi esa tugatilgan. Shunday qilib, Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi jarayonini o‘rganishda harbiy ekspansiya, siyosiy-diplomatik munosabatlar, ma’muriy boshqaruv va iqtisodiy aloqalarni yagona tarixiy tizim sifatida tahlil qilish muhimdir. Mazkur yondashuv O‘rta Osiyoning XIX asr ikkinchi yarmidagi tarixiy taraqqiyotini yanada kengroq va manbalarga asoslangan holda yoritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 640 p.
2. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. 2nd revised ed. – London: Routledge, 2004. – 438 p.
3. Brower D. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. – London: Routledge, 2003.
4. Bregel Y. Central Asia VII: In the 18th–19th Centuries. – Encyclopaedia Iranica.
5. Hopkirk P. The Great Game: The Struggle for Central Asia. – Oxford: Oxford University Press, 1990.
6. Starr S.F. Ferghana Valley: The Heart of Central Asia. – Armonk, New York: M.E. Sharpe, 2011.
7. Ziyoev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – Toshkent: Sharq, 1998.
8. Sagdullaev A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Universitet, 2019.
9. Encyclopaedia Iranica. Central Asia VII: In the 18th–19th Centuries. – Encyclopaedia Iranica.
10. Encyclopaedia Iranica. Kokand Khanate. – Encyclopaedia Iranica.
11. Encyclopaedia Iranica. Khiva. – Encyclopaedia Iranica.